

מרחבים נמתחים אל תוך עצמם: הצטלבויות בין ארכיטקטורה ליצירה המינורית

עירית כ"ץ פייגיס

המחלקה ללימודי פרשנות ותרבות, אוניברסיטת בר-אילן

עד בוקר יום שני, ה-12 בספטמבר 2005, עבר גבול ישראל-מצרים במרתף של בית פרטי ברפיח. זהו בית שנמצא בטריטוריה אחת, ובו דלת, רצפה, תקרה וקירות של חדר, שממנו יוצאת מנהרה וסופה בארץ אחרת. אין שם גדר או מגדל, לא נראה שלט הכתוב בשתי שפות, ומי שנמצא בו כבר הצליח לחמוק מן הפיקוח על המעבר ומהחתמת הדרכון. מסימון על המפה, מקביעה מרחבית ללא מרחב, התעבה קו הגבול והפך למקום בפני עצמו, ובתוך כך פירק את הטריטוריה שנדמתה מוכרת. ספק אם אפשר לכנות "ארכיטקטורה" את השפה המרחבית השגורה, שעברה הסבה לשימושים חריגים בערים הכבושות ובמחנות הפליטים. התחביר היומיומי של בנייה, חפירה, קביעת פתחים וסלילת דרכים התעצם במרחב הנתון להגבלות מתמידות, וקיבל בתוך כך תפקידים הדורשים כלי פרשנות חדשים שקשה לאתרם בשיח האדריכלי הרווח. החיפוש אחר מושגים שבעזרתם אפשר יהיה לבחון את המציאות המרחבית שנוצרה מעבר לגדרות ולמחסומים הוביל לאפיוניהם של דלז וגואטרי (2005) את השימושים המינוריים בשפה, כפי שהם באים לידי ביטוי בכתיבתו של קפקא. חוסר האפשרות של המיעוט להשתמש בשפתו של השליט לא נראה רחוק מחוסר האפשרות של הפליט לפעול בתנאים המרחביים המוגבלים המוקצים לו, וייתכן כי קווי המילוט הפיזיים אינם רחוקים במהותם מאלה הלשוניים. אפיונה של היצירה המינורית במרחב הבנוי מאפשר לצרף נתיב נוסף למינוריות המתגבשת כצומת רעיוני חדש, קישור שהוא הצעה לאופן פעולה רחב בהרבה מן השדה הספרותי שממנו הגיחה. רגע לאחר שמדינת ישראל סגרה את שעריה מאחורי הרצועה שבה שלטה כמעט ארבעה עשורים, וזמן מה לפני שמהלכים מדיניים חדשים משפיעים על צורתו של המרחב, אבקש לקרוא קריאה מינורית את העדות הבנויה שנותרה בערים ובמחנות שהתקיימו תחת עול הכיבוש, ומתוך כך לפרש את התופעות המרחביות שאי-אפשר להבינן במנותק מן המציאות הפוליטית שיצרה אותן.

המרחב של מחנה הפליטים, אף שהוא נשלט בידי מצור או משטר צבאי, אינו כפוף בהכרח להגבלות משמעת. מחנות סגורים או כאלה הנמוגים אל תוך העיר הופכים ממבנה של שלילת מקום אינסופית (אגמבן 2003, 398) למקומות של הגדרה עצמית מתוך תחבולות מרחביות של תושביהם. ממרחב שהוקם על תבנית נוקשה של חלוקת קרקע,

מקום הנתון בסגר מתמשך, הפך המחנה לכלי במאבק. במגבלות הצפיפות והעוני, מאחורי גדרות ההפרדה, התפתח מרקם מרחבי חדש המתפצל מן התבנית הכפויה והמוגדרת וחודר דרכה שוב ושוב.

כאשר מניחים את נייר השרטוט שעליו סכמת מחנה הפליטים על גבי הקווים המאפיינים את הספרות המינורית, מתגלות הצטלבויות בלתי צפויות. הכלאה מושגית פשוטה המובילה לצירוף "ארכיטקטורה מינורית" נתקלת במגבלות הנובעות ממושגי היסוד עצמם, המתקשים להתגבר על ההקשרים המשתרכים מאחוריהם, שכובלים אותם למשמעויות סותרות. ניסיונות לערוך הקבלה מוחלטת בין השניים מוסטים לנוכח מצבי הצבירה השונים של השפה הכתובה ושל המרחב הבנוי. אפיונה של ארכיטקטורה מינורית דורש מצב ביניים עצמאי, כזה שיוכל להכיל את ההגדרות הספרותיות במרחב ויאבחן את המקרה המיוחד שאינו מצליח להשתייך לשדה הארכיטקטוני, אך גם אינו מוצא את מקומו בשום שדה אחר. אופן הבנייה הסבוך של מחנה הפליטים יוצר צומת רעיוני עם הדה-טריטוריאליזציה של השפה, המאפיינת את הספרות המינורית. הסדר המרחבי הראשוני מתפוגג בבנייה דחוסה, מצטברת ומשתנה ללא הרף של דייריו. מנהרות, מעברים פנימיים מבית לבית, מבוכי סמטאות וחומרי בנייה זולים הופכים לראייה מרחבית לחוסר האפשרות לכנות בקווים מתוכננים מראש, הדורשים מבט מלמעלה. גם כאשר נבנים במחנה בתים מתוכננים בתקציב ראוי — לכאורה חלק מן הארכיטקטורה המוסדרת — מופעלים בתכנון שיקולים המשקפים מציאות מרחבית רעועה ומדוכאת. גריעת שטחו המקורי של בית שנהרס לטובת שטח למעבר טנק בסמוך לבית שנבנה במקומו, והנוף הכאוטי שבו נטועים בתים אלה — שספק אם ישרדו לאחר המבצע הצבאי הבא — אינם מאפשרים להם לחמוק ממורכבות המקום שאותו הם יוצרים. הדה-טריטוריאליזציה הטבועה בשפה המרחבית של המחנה משמרת את התנגדות תושביו לריבון, התנגדות הבאה לידי ביטוי בהתרחקות מן המאפיינים האסטרטגיים של בנייתו, היוצרים את גבולות כלאם. כך, מתוך מרחב המחנה, צומחת התודעה החופשית של תושביו. הכרה חד-צדדית וחסרת שוויון המתגלמת ביחסי הריבון והפליט מייצרת מהלכים המשאירים במרחב סימנים של פעולות ושל פעולות שכנגד. ההגבלות המרחביות, המחזקות לשיטתו של הריבון את אחיזתו במחנה, נעקפות על ידי תושביו או מותאמות לצורכיהם, ובתוך כך מתפתחות מיומנויות מרחביות חדשות: החלוקה הנשלטת של הקרקע הופכת לתשתית של הבנייה הצפופה והמבוכית, ואת הגדר הצרה על המחנה עוקפות מנהרות תת-קרקעיות. כמו ביחסי האדון והעבד על פי הגל, פליט המכיר בגבולות כוחותיו לא ייצא בהתנגדות ישירה. הוא לא יקרע מעליו את הכבלים שבהם כפת אותו האדון, אלא ישתמש בהם למאבקו.

הנזילות בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי במחנה הפליטים הופכת את בית המגורים לחלק בלתי נפרד מן המדיניות המנוהלת בו. קישורו של המקום האישי למקום הפוליטי במחנה הוא קו נוסף המשיק ליצירה המינורית. ההיררכיה — המאפשרת ניתוק מוחלט בין הפרט לכלל במעבר מן המרחב הציבורי למרחב הפרטי ולהפך — מתבטלת. במקומה

נוצרים יחסים מרחביים שבהם אי־אפשר לאתר את הגבול הברור בין היחיד להמון, המוחלף בתהליך תמידי של טרנספורמציה: הבית מתפקד כמעבר גבול שהוא למעשה צינור הברחה ההופך למטרה צבאית שנעשית שוב בית. מצבים אלה מאפשרים חילופים מהירים וכפילויות של הגדרה בין המקום השייך ליחיד לזה השייך לכלל, ומקשרים את המקום האישי עם המדיניות הציבורית והופכים אותם לבלתי נפרדים. פריצתו של מרחב הפרט וטעינתו בקישורים פיזיים ופוליטיים מונעות ממנו להישאר רק תפאורה לאירועים במחנה והופכות אותו לאירוע בפני עצמו, מעשה של הקרבה, שגם אם יש רווח בצדו — הוא נעשה למען מטרת הכלל.

הריסת בתים, מעבר דרך קירותיהם, השתלטות על מבנה מגורים או איטום פתחיו הם פעולות מרחביות שאימץ הריבון, והן אמורות לחזק את שליטתו במחנה ולשמש חלק משיטות ניהולו. הפיכתו של בית המגורים למטרה צבאית מקיימת את המנגנון המונע מן הבית להיות מזוהה כמקום בעל ערך רגשי, ומנמקת את האלימות המופעלת כלפי המבנה והשוכנים בו. פעולות אלה, הנעשות דרך שגרה נגד תושב המחנה, מונעות ממנו להתבסס במעמד שווה מול הריבון ומשמרות את מעמדו כאובייקט לא מהותי או כאובייקט המסומן תמיד באופן שלילי. פגיעתו של הריבון כמעשה שבשגרה במרחב הפרטי, בסביבה הבטוחה והנוחה שיוצר האדם לעצמו, גורמת לפליט להיות במצב של התגוננות מתמדת. נוכחותו הקרובה של המוות, המכה בתכיפות ובשרירותיות במקום שאמור להיות המוגן ביותר, מביאה אותו להכרה בלתי נמנעת בגבולות כוחו ובסופיותו. מתוך הבנת ההכרח לפעולה — או כפי שדלז וגואטרי (2005, 46) מנסחים זאת, מתוך חוסר האפשרות (שלא לכתוב/שלא לבנות) — מתפתחת היצירה המינורית, הנובעת מתודעה ערה לגבולותיה, ומעניקה לפליט את האפשרות לממש את חירותו. כך התנאים הקשים וההגבלות המרחביות יוצרים בעבור תושב המחנה את הרקע לחריגה מגבולותיו. בתוך מרחב של דיכוי, שבו החוק והנורמה מושעים, נפתחות אפשרויות של פעולות התנגדות משוכללות היוצרות תנאי קיום למאבק וההופכות את דרי המחנה לאדונים האמיתיים של המרחב שבו נכלאו.

כמו בתנאי התפתחותה של הספרות המינורית, המצבים ההולמים הגדה אישית של הבונה הפרטי או של הארכיטקט המיומן נעדרים במחנה. כשאדם בונה חדר על גג ביתו למשפחתו המתרחבת ומייעד את שארית שטחו לגינת ירק (בול 1998, 16), הוא משתתף בהכרזה הקיבוצית על בעיית הצפיפות ועל הקושי לכלכל משפחה. מנהרה להברחת נשק, גם אם תיחפר מתוך בית פרטי, תזדקק לסולידריות של כל סביבת המחנה. ללא היכולת המשותפת לספוג את הפעולות הצבאיות שיבואו בעקבות חשיפתם האפשרית ולהתנגד להן, לא יוכלו מקומות ההתקוממות לשרוד לאורך זמן. היעדר כסותם של החוק ושל הטריטוריה הלאומית, היעדר המונע את קיומם ואת אכיפתם של חוקי תכנון ובנייה, מאפשר למחנה לשמש מרחב פעולה משותף לכל דייריו, ללא כל קשר לניסיונם ולהכשרתם המקצועית. הבנייה הזולה, החפזה והמצטברת אינה זקוקה ליד מכוונת בשביל להתממש. לא הארכיטקט מספק את הערך המוסף למבנה, אלא שהוא מהותי לבנייה במחנה. זוהי בנייה הגדולה תמיד

מענייני הפרט, חלק מרשת מרחבית קולקטיבית – מיסוף¹ ולא הוספה. החזות הכאוטית של המחנה, הנובעת מחוסר תכנון, הופכת בעצמה להצהרה פוליטית ודוחקת את הסדר ואת האחדות תחת התקבצויות של יצירות מרחביות משתנות. גם במקרים שבהם דרוש תכנון מוקדם, תפקידו של הארכיטקט הוא חלק בלתי נפרד מן הפעולה המשותפת ויצירתו נטמעת במרחב, חפה ממחווות אישיות הנפרדות מרצון הכלל.² ההחלטות הנוגעות לתכנון מתווספות במחנה ליצירה המרחבית הקולקטיבית בתוכו, כך שכל בית שנבנה יהיה בהכרח בית במחנה פליטים, שאינו יכול להימלט מהתחברות לרשת המשמעותית וההקשרים הנגזרים ממעמדו. הדה-טריטוריאליזציה של תכנון העל, ההתחברות של הבית הפרטי לתחום הפוליטי ומיסופה של הפעולה המרחבית נחשפים כקווי המתאר של מרחב המחנה ומתאחדים לפרקים עם קווי האפיון של המינוריות. יצירתו של מקום שמהותו אינה נפרדת מקיומו לא תזדקק לעיצוב גרידא שירמוז על אופן השימוש בו, ולא תסתפק בביטוי צורני להגדרה מרחבית. הגבול, המופיע רק כסימן במרחב, משתנה, ומשמעות הגדר, השלט והמגדל מתבטלת לנוכח המנהרה. המנהרה, שיוצרת מקום במקום ייצוגי, נוטלת חלק במטמורפוזה שהיא עתה הגבול. כפי שאצל קפקא אין עוד חיה או אדם, אלא אדם הנעשה חיה, כך אין עוד רפיח או מצרים, ציבורי או פרטי. מקום אחד נעשה גבול שנעשה מקום אחר. הכול הופך למעברים ולמחילות המותחים את המרחב עד הקצה. זהו חלל חפור שהנכנס אליו נמצא בלימבו – לא פה ולא שם, כמו נעלם בקפל המסתיר את קיומו. בניגוד למעשה הבנייה הטקטונית (אקט של הוספה), מעשה החפירה יוצר מרחב שאינו תופס מקום על פני הקרקע, אלא רק מגדיל את הקיבולת של השטח המצומצם. האמצעים הדלים, הדחיסות וההגבלה מולידים מרחב מועצם, אמצעי התקוממות של הנדכא נגד מדכאו. ניסיונו של השליט לסדר את המרחב באופן שיבודד את היוצא מן הכלל במחנה כך שיוכל להפקירו נתקל באינספור התחמקויות בלתי נשלטות, המובילות אותו למחוזות שבהירותם מתפוגגת ושהשייה בהם תהיה לו קשה מנשוא. הגבולות המטושטשים, המעברים הצרים, החשיפה הבלתי אפשרית של נקודות ההתחלה, נקודות הסיום, הכניסות והיציאות – כל אלה יוצרים מרחב בלתי ניתן למיפוי הממלא את השטח שהוקצה לו עד להתפקע.

האדמה, שהטריטוריאליזציה הבסיסית שלה קשורה במזון, היינו בשימושה כמצע חקלאי לגידולים ולמרעה, עוברת בעצמה דה-טריטוריאליזציה בבנייה הצפופה המכסה אותה לחלוטין. כשם שֶהֶפָה, הלשון והשיניים עוברים דה-טריטוריאליזציה בעקבות השימוש בשפה, המאלצת את הדובר לצום (דלז וגואטרי 2005, 51), כך גם קורת הגג מתחרה בפוריות

¹ המונח מיסוף – מלשון מסוף, סניף או סוכנות, פעולת התחברות לנקודה המתפקדת בזיקה לרשת של נקודות כמותה. ראו דלז וגואטרי 2000, 135 (הערת המתרגמת אריאלה אזולאי).

² ראו לדוגמה את כתבתו של גדעון לוי (2004), "מחנה ג'נין נבנה מחדש – לפי רוחב הטנקים", המציגה את מקרה שיקום ג'נין ההרוסה שהתבצע בבנייה מאורגנת לאחר תכנון מוקדם. תפקיד האדריכל הצטמצם למתן מענה לצורכי התושבים והתורמים ולצרכיו העתידיים של הצבא הכובש.

הקרקע. המרחב הפתוח מתגלה רק כאשר עולים אל הגגות היוצרים בזה אחר זה את רגבי האדמה החדשה; תנובתם הדלה של גידולי המזון עליה רק מגרה את הרעב. אדמת המחנה שעברה דה-טריטוריאליזציה מכפילה את עצמה לשכבות, המתפצלות מן החלוקה הדו-ממדית של הקרקע: התנועות האופקיות קדימה ואחורה מתחברות למנעד האנכי של רצפים הפיכים מלמטה למעלה ובוראות במרחב מהלכים שאינם ניתנים לחיזוי. הגגות הפכו לשדה הפתוח החדש שבו מתייבשת הכביסה, עליו גדלים הירקות ואליו מתרחב הבית המשפחתי; בתי המגורים יוצרים קומת ביניים של מעברים פנימיים ומבוכי סמטאות, שבהם מצטופפים תושבי המחנה תחת איום מתמיד של החרבה והרס; ובקרקע נחפרו מנהרות המקשרות בין בתי המחנה לבין היציאה ממנו, הופכות את אדמת המחנה לפריכה ומביאות גם אותה אל סף קריסה. הניצול הבלתי צפוי של כל אחת מן השכבות והפיכתה התמידית של שכבה אחת לאחרת (גג של בית אחד הופך למרפסת חדרו של אחר, קצה של מנהרה הוא קומת המרתף של בניין מגורים) יוצרים אינספור נתיבי שימוש והתחמקות במרקם המרחבי החדש, שהופכים את השליטה בו לבלתי אפשרית. המוצא שמגלה קפקא באי-מובן (non-sense) בשפה, כאשר זו מבקשת לפצות ברה-טריטוריאליזציה של המובן על הדה-טריטוריאליזציה של חלל הפה, מתגלם באותו עירוב תחומים רב-שכבתי במרחב. היצירה המינורית מספקת את הפשר (למילה, למקום) רק באופן מעורפל, רמז עמום לשימוש אפשרי. תְּלִי ההרסות, שבשפה המזוורתית הם בסיס של פעולה ראשונית והכרחית לבנייה מחודשת, מועצמים במחנה ויוצרים בו את הדה-טריטוריאליזציה המוחלטת. הבתים ההרוסים בסמוך לגבול ובתי הסמטאות, הנגרסים עד יצירת רוחב המתאים לכביש מעבר, הם כמה מן הפרקטיקות של הריבון להשבת הקרקע לשכבה אחת, חשופה ונוחה לניהול. נוכחותם מהדהדת כעדות לרצף שהיה והופסק, והם מופיעים נטולי מובן וחסרי פשר. כמו הצפוף, הציוף והשיעול בכתיבתו של קפקא, הם פורצים מן השפה המרחבית המובנת ונותרים כצלקות במרקם המחנה. בנייני מגורים אטומים, דרכים חסומות ללא מוצא, שכונות שלמות הרוסות כליל.

המפגש בין המושגים המאפיינים את היצירה הספרותית המינורית לבין מרחב המחנה מייצר מושגי כלאיים של מהלכים מרחביים, שרבים יתנגדו לכנותם ארכיטקטורה. הארכיטקטורה במובנה השמרני, שיישומה דורש תכנון, חומרים וכוח עבודה המחייבים השקעת הון, לא תוכל להוביל לקו מהפכני במרחב. מבנים הנוצרים מתוך שאיפה לקיום נצחי יתקשו להיות חלק מההיעשות המתמדת, והשימושים המשתנים ישנו את צורתו של מקום מתוך עיצוב מחודש ולא מתוך מטמורפוזה מהותית. כמו ההיסטוריה הנכתבת בידי המנצחים, כך גם הארכיטקטורה הנוצרת בידי המיעוט השליט בעל הממון והכוח לא תחבר בין העניין האישי לעניין הפוליטי ולא תבטא את הערכים הקולקטיביים של יוצרי המרחב. הארכיטקטורה היא שפת האדונים, המאדירים את שמם ביצירותיהם המפוארות של ארכיטקטים הזוכים לפרסום ולמעמד, בעוד התודעה הנדרשת ליצירה מינורית היא זו של העבד, תודעה המכירה בגבולות ובכבלים. הצלבת התכונות המינוריות עם המרחב הבנוי

הגדירה מרחב ביניים עצמאי הנפרד משדה הארכיטקטורה. מרחב זה נוצר, לא במקרה, מתוך ביקורת על החברה הכובשת ומתוך התנגדות לה. גם לאחר שמדינת ישראל התנתקה מרפיח והבית הפרטי בפאתי המחנה כבר אינו משמש גבול בינה לבין שכנותיה, מצב חוסר האפשרות שבו נמצאים דייריו עדיין אינו מאפשר להם לבנות אחרת. היצירה המינורית תמשיך להתפתח במחנה כל עוד הוא נותר כמבוי סתום, כל עוד האפשרות היחידה של תושביו לכוון את חירותם בו היא למתוח את קווי המילוט מהתנאים המגבילים אותם אל תוך המרחב פנימה.

ביבליוגרפיה

- אגמבן, ג'ורג'יו, 2003. "הומו סאקר: הכוח הריבוני והחיים החשופים", טכנולוגיות של צדק: משפט, מדע וחברה, ערך שי לביא, רמות, תל-אביב, עמ' 395–434.
- בול, סילוין, 1998. "אי-משמעת והתקוממות בארכיטקטורה: על אודות כמה הופעות של האי-סדר ואי-צורה בארכיטקטורה ובמזרח התיכון", רסלינג: במה רב-תחומית לתרבות 4 : 14–22.
- דלו, ז'יל, ופליקס גואטרי, 2000. "מהי ספרות מינורית?", תרגמה אריאלה אזולאי, מכאן: כתב עת לחקר הספרות העברית א (אביב תש"ס): 134–143.
- , 2005. קפקא: לקראת ספרות מינורית, תרגמו רפאל זגורי-אורלי ויורם רון, רסלינג, תל-אביב.
- לוי, גדעון, 2004. "מחנה ג'נין נבנה מחדש — לפי רוחב הטנקים", הארץ, 10.6.2004.